

Hoe guur is het kunstklimaat? (2)

Kunstsubsidies: een oefening in tegendenken

RUTGER CLAASSEN

‘Het is echt een ideologische keuze, en de discussie over cultuur is een *pars pro toto*’, stelt Ronald Plasterk terecht in zijn Bart Tromp-lezing over kunstsubsidiëring. In deze tijden waarin staatsubsidiëring van meerdere ‘linkse hobby’s’ (ontwikkelingssamenwerking, natuur, publieke omroep, kunsten) sterk in de schijnwerpers staat, is het belangrijk om de principiële redenen waarom de staat zich wel of niet ergens mee moet bemoeien, goed te beargumenteren. We moeten eerst een opvatting ontwikkelen over de vraag waartoe ‘de staat op aarde’ is, en pas dan kunnen we iets zeggen over een eventuele plaats daarin voor de kunsten.

20 Velen laten dat na, ook Plasterk, die in zijn lezing niet meer dan een halve poging doet om vanuit het sociaal-democratische gedachtegoed te onderzoeken of ondersteuning van de kunst wel een staatstaak is. De algemene lijn die hij inneemt — en hij niet alleen; hij weet zich in gezelschap van de hele linkerzijde in de politiek — is echter simpel: natuurlijk moeten er kunstsubsidies zijn en blijven! Zoveel consensus zou ons aan het denken moeten zetten. Deze bijdrage is daarom een oefening in tegendenken. Ik wil laten zien dat het helemaal niet evident is dat de overheid kunst moet subsidiëren.

Over de auteur Rutger Claassen is redacteur van s&d.

Noten zie pagina 26

DE TAAK VAN DE STAAT

Ik zal in dit artikel uitgaan van één simpel beginsel: *de staat is er om aan alle mensen in gelijke mate de voorwaarden te geven voor een leven in vrijheid*. In deze formulering is zowel het gelijkheidsbeginsel als het vrijheidsbeginsel opgenomen. Het betreffende gelijkheidsbeginsel gaat verder dan formele gelijkheid (gelijkheid voor de wet). Het bedoelt mensen te helpen als zij (om wat voor reden dan ook: ouderlijk milieu, genen et cetera) op een achterstand staan bij anderen, en het bedoelt die achterstand te compenseren. Dit wordt meestal ‘materiële gelijkheid’ genoemd; maar dat moet dan niet worden begrepen als het streven iedereen volledig gelijk te maken, maar alleen om iedereen gelijke kansen te geven. Doel daarvan is vrijheid, in de gedaante van ‘positieve vrijheid’: het vermogen om autonoom het eigen leven in te kunnen richten. Daarom zal ik het bovenstaande beginsel in het vervolg van dit artikel als het ‘autonomiebeginsel’ aanduiden.

Ik denk dat het autonomiebeginsel een behulpzame samenvatting is van een dominante opvatting in de sociaal-democratie (dominant, maar zeker niet de enige: zie daarvoor de bijdrage van Adriaan van Veldhuizen in dit nummer).¹ Sommigen zullen de term ‘vrijheid’ als centraal uitgangspunt te liberaal vinden klinken, maar dat is onterechte koudwatervrees. De sociaal-democratie heeft een sterke verwantschap met

het liberalisme, maar modificeert deze, omdat zij gevoelig is voor het feit dat mensen niet vanzelf vrij zijn. Sociaal-democraten zijn 'liberalen die het menen'. Om autonoom te worden is hulp van de sociale omgeving nodig, en de staat is (in een complexe samenleving) daartoe het best geplaatst. Daarom kan negatieve vrijheid (zo weinig mogelijk overheid) geen leidend uitgangspunt zijn, zoals het dat wel vaak is bij de 'liberalen' in de Nederlandse politiek (vvd). Hoe het ook zij, ik pretendeer niet dat het geformuleerde beginsel de hele traditie van de sociaal-democratie perfect dekt, maar slechts dat het een beginsel is dat in die traditie (sterke) steun vindt (en dat ik als het beste beginsel beschouw dat die traditie voor nu te bieden heeft).

Kun je zonder kunst een autonoom mens worden?

Vanuit het autonomie-beginsel kan staatssteun aan cruciale voorwaarden voor de ontwikkeling van ieders vermogen tot een autonoom leven gemakkelijk verdedigd worden: veiligheid, onderwijs, gezondheidszorg. Maar er zit ook een keerzijde aan dit beginsel. De omvang en reikwijdte van de staat kan niet oneindig zijn, het houdt een keer op. Ook sociaal-democraten moeten nadenken over waar die grens ligt. Logisch gezien volgt uit het beginsel dat alles wat *niet* cruciaal is voor de ontwikkeling van ieders autonomie dus is in beginsel *geen* staatstaak is. Met deze keerzijde hebben veel sociaal-democraten moeite, maar het trekken van een grens als consequentie van het eigen beginsel is een verantwoordelijkheid die bij een volwassen ideologie hoort. De grens ligt tussen zaken die een voorwaarde vormen voor individuele autonomie (staatstaak), en zaken die mensen in de uitoefening van hun autonomie maken of doen (geen staatstaak).

Hoe zit het nu met de kunsten? Er zijn grofweg twee argumenten mogelijk voor kunstsubsidies. De eerste is dat de kunsten een

instrumentele waarde hebben in relatie tot de ontwikkeling van ieders autonomie. Dan vallen ze dus onder het autonomie-beginsel. De tweede is dat de kunsten een intrinsieke waarde hebben. Ze vallen dan dus niet onder het autonomie-beginsel.

INSTRUMENTELE WAARDE VAN KUNST

De instrumentele waarde van de kunsten wordt meestal in economisch jargon gegoten. Plasterks lezing vormt daarop geen uitzondering, daar waar hij (in zijn eerste en tweede argument uit de rij van zes) publieke goederen en externe effecten opvoert. Hier maakt hij echter de fout die bijna alle politici maken die zich van dit jargon bedienen. Ze stellen dat omdat een bepaald goed het karakter van een publiek goed heeft, we *dus* een reden hebben om de staat te laten ingrijpen. Wat niet door de markt geleverd kan worden (een publiek goed), moet *dus* door de staat geleverd worden.

Dat is een redenering die te kort door de bocht is. Uit het feit dat veel staatsactiviteiten kunnen worden beschreven als publieke goederen, volgt niet dat de staat alle denkbare publieke goederen ook daadwerkelijk moet leveren. Dat Nederland een eigen raket naar Mars stuurt, of dat alle dijken tot twintig meter moeten worden verhoogd, of dat Nederland de Olympische Spelen moet organiseren, dat zijn waarschijnlijk allemaal publieke goederen (er is geen marktpartij die het wil leveren), maar dat geeft de staat nog geen reden om zich aan de levering daarvan te zetten. De stelling die uit het autonomie-beginsel voortvloeit, is dat de staat alleen die zaken moet leveren die de markt niet kan leveren én die cruciaal zijn voor de ontwikkeling van ieders autonomie.²

Dat brengt ons bij de hamvraag: is kunst een onmisbare voorwaarde om een autonoom mens te kunnen worden? Laat ik de knuppel in het hoenderhok gooien: nee, kunst is daarvoor niet onmisbaar. Het beste bewijs daarvoor is dat vele gezonde burgers op vrije en volwassen wijze door het leven gaan zonder noemens-

waardige hoeveelheden kunst tot zich te nemen. Zij bekwamen zich in iets anders, worden bijvoorbeeld *freaks* die al hun tijd besteden aan wetenschappelijke, sportieve of politieke activiteiten, maar zonder dat er kunst aan te pas komt. Een autonoom leven zonder kunst is mogelijk. Belangrijk voor die conclusie is het maken van een onderscheid tussen twee invullingen van autonomie: als zelfbeschikking en als zelfontplooiing. Het eerste verwijst naar het basale vermogen het leven in eigen hand te nemen, het tweede naar een rijker ideaal waarin mensen (op basis van hun basale vermogen tot zelfbeschikking) een leven creëren dat overeenkomt met hun diepste, authentieke zelfbeeld. Kunst helpt vooral bij het realiseren van dat tweede ideaal. Maar de staat kan zich beter tot het eerste beperken. Als de staat aan zijn burgers de voorwaarden voor autonomie als zelfbeschikking biedt, kan hij hun zelfontplooiing verder aan henzelf over laten. Dat is een gezonde taakverdeling.³

INTRINSIEKE WAARDE VAN KUNST

22 Op dit punt zal de lezer zich wellicht ongemakkelijk beginnen te voelen, en het keurslijf van mijn autonomie-beginsel (dat uitgaat van de noodzakelijke voorwaarden voor autonomie) als te knellend ervaren. Moeten we niet gewoon zeggen dat kunst 'intrinsieke waarde' heeft, en dat het de taak van de staat is om mensen te stimuleren dingen van intrinsieke waarde tot zich te nemen? Het is moeilijk te omschrijven waar precies de grens ligt tussen intrinsieke en instrumentele waarde. Laten we zeggen dat een instrumentele verdediging van de kunst probeert aan te tonen dat zij baten schept die buiten de directe kunstconsumptie (het moment van genieten van het kunstwerk) zelf liggen. Bij intrinsieke waarde horen omschrijvingen als: 'kunst verrijkt het leven', 'kunst geeft uitdrukking aan wat het menselijk bestaan ten diepste is', 'kunst helpt ons onze tijd te duiden', 'kunst ontroert ons en troost ons'.

Laten we simpelweg accepteren dat kunst (grote) intrinsieke waarde heeft (ik blijf hier agnostisch over welke omschrijving nu precies de intrinsieke waarde van kunst het beste aanduidt, dat maakt voor mijn argument niet uit). De cruciale vraag is: biedt dat een reden om de staat aan het werk te zetten zijn burgers hiervan te overtuigen?

Laat volwassenen zelf kiezen waaraan ze hun leven en geld willen besteden

Als dit het uitgangspunt wordt, moet de staat ronduit paternalistisch bezig zijn. We betreden het terrein van Plasterks derde argument, het *merit good*-argument. Hij voelt zelf ook wel aan dat hij zich hier op glad ijs begeeft. Zo ziet hij in dat paternalisme het gemakkelijkst bij kinderen te rechtvaardigen is (die zijn immers nog niet in staat autonoom te handelen; daarom beslissen volwassenen zolang wat goed voor hen is). Ik ben het dan ook met hem eens dat kunsteducatie wel een onderdeel van staatsbeleid kan zijn.⁴ Kunst is moeilijk; het vergt inspanning, tijd en aandacht om haar te leren waarderen. Kunst zal het snel afleggen in de concurrentiestrijd met andere intrinsieke zaken die sneller bevrediging geven (bijvoorbeeld televisie kijken), tenminste als mensen niet hebben geleerd om kunst te waarderen. Er is daarom niets op tegen om scholieren met kunst te confronteren, zolang we hen ook met een breed palet aan andere zaken in aanraking brengen: intellectuele vaardigheden, geschiedenis, sport. We zouden ze eventueel nog op hun achttiende jaar een bon voor tien kunstvoorstellingen kunnen meegeven. Maar dan komt er een punt waarop we hen zelf moeten laten kiezen waaraan ze hun leven en hun geld willen besteden.

Plasterk gaat daarentegen verder, en concludeert, met Boekman, dat ook voor volwassenen kunst 'om zichzelf wille' door de staat bevoor-

derd mag worden. Hij maakt echter niet duidelijk waarom de staat pogingen moet doen om autonome mensen te beïnvloeden in hun keuze wat te doen met hun leven (kunst consumeren of tijd en geld spenderen aan andere intrinsieke zaken). Hij weerlegt het bezwaar van paternalisme niet — in plaats daarvan verlaagt hij zich tot de retoriek die velen hanteren als het om dit onderwerp gaat. Mensen die zich tegen kunstsubsidies keren zijn ‘Filstijnen, van de Dark Side’. Dergelijke zwartmakerij is echter gebaseerd op het uitermate zwakke idee dat alle moois ook door de staat moet worden ondersteund. Dat is een overspannen opvatting van wat de staat vermag, zelfs voor sociaal-democraten. Er zijn vele mooie dingen die buiten Den Haag om tot stand komen, de meeste zelfs.

Nu zou je kunnen denken dat er niet echt sprake is van paternalisme. Immers, de staat *dwingt* mensen toch niet om kunst tot zich te nemen? Het kunstaanbod wordt alleen goedkoper en daardoor (financieel) aantrekkelijker

Er zijn veel mooie dingen die buiten Den Haag om tot stand komen — de meeste zelfs

gemaakt. Dat is waar, maar daar staat tegenover dat de staat wel dwingt tot belastingbetaling. Het probleem van ‘meebetalen aan een anders hobby’ is dus reëel. Daarmee is nog niet alle belastingheffing ‘diefstal’, maar het betekent wel dat die belastingheffing gerechtvaardigd moet worden. Eén manier om die te rechtvaardigen zagen we al, het autonomie-beginsel. Dan gebruiken we uw belastinggeld alleen voor iets dat iedereen ten goede komt: namelijk die goederen die iedereen nodig heeft om vrij te kunnen leven. Als de staat verder gaat dan dat en sommige intrinsieke zaken subsidieert (kunst) en andere niet (bijvoorbeeld sport), dan preferert de staat de autonome levensvoering van sommigen (kunstliefhebbers) boven die van

anderen (sportfanaten). En dat onderscheid mag de staat — volgens het autonomie-beginsel — niet maken. De staat mag zich immers alleen met ieders *voorwaarden* voor autonomie bezighouden. Wat mensen vervolgens doen, hoort de staat onverschillig te laten. Gaat de staat toch sommige zaken wel subsidiëren en andere niet, dan bestaat het risico van het verlies van draagvlak. Teleurgestelden voelen zich dan niet serieus genomen — en terecht.

COMMERCIALISERING

Een vaak geuit bezwaar tegen een gedachtegang zoals ik die tot dus verre gepresenteerd heb, is dat als we kunst niet door de staat laten subsidiëren, we de kunst onderwerpen aan de commercie.⁵

Op de markt zal alleen die kunst overleven die ‘voor de massa’ is; bij de totstandkoming van kunst zal het dan dus niet meer gaan om de intrinsieke waarde, zoals die op basis van kunstinterne criteria door kunstenaars zelf wordt gedefinieerd (bijvoorbeeld als dat wat vernieuwend is, of troost of verwondering biedt, of wat dan ook). De kunstenaar die iets voor de markt maakt, heeft altijd één oog gericht op de smaak van het publiek, terwijl hij zich op zijn eigen innerlijk zou moeten kunnen concentreren. Alleen de staat biedt kunstenaars de mogelijkheid om zich niet druk te maken om de receptie van hun werk en zich te concentreren op wat zij zelf willen scheppen. Alleen dan komt intrinsiek waardevolle kunst tot stand.

Dit bezwaar is belangrijk. Het probleem ermee is dat alleen steenrijke kunstenaars die als hobbyist kunnen werken zich niets hoeven aan te trekken van de receptie van hun werk. Of kunstenaars nu worden gefinancierd door de staat (de commissies die daartoe worden aangesteld), door ‘de markt’ (de opbrengst uit de verkoop van entreekaartjes), of door private fondsen of mecenasen, telkens zullen anderen alleen betalen als zij iets in hun werk zien.⁶

En dat is niet meer dan normaal. Het is toch vreemd om mensen te betalen die niets kunnen

of willen maken waaraan anderen plezier beleven? De vraag moet dus niet zijn welk mechanisme het best in staat is om kunstenaars in alle onafhankelijkheid hun eigen ding te laten doen, maar welk mechanisme we willen laten definiëren welke kunst wel en welke niet als ‘intrinsiek waardevol’ moet worden beschouwd.

Of de staat het dan wint van de markt is nog maar de vraag. Aan de ene kant zien we immers dat in landen zonder subsidies (of in het Europa van voor de twintigste eeuw) veel prachtige kunst gemaakt is zonder staatssteun. Waarom zou dat nu niet meer kunnen?⁷ Aan de andere kant is staatssteun niet zonder risico's. De geschiedenis heeft laten zien dat staten telkens in de verleiding komen de kunst voor hun eigen doeleinden in te zetten (bijvoorbeeld het verheerlijken van een fascistisch of communistisch regime, of het integreren van culturele minderheden) en de subsidies daaraan te relateren. De kunst wordt dan tot instrument gedegradeerd. Als daarentegen de staat erin slaagt om zich volledig afzijdig te houden en de beslissingen aan commissies van artistieke experts uitsteedt, krijgen we een ander probleem: waarom zou hun smaak boven die van het kunstpubliek moeten worden gesteld? Voor wie wordt kunst uiteindelijk gemaakt?

TOCH KUNSTSUBSIDIES?

24 De conclusie tot nu toe is dat noch de bijdrage aan autonomie, noch de intrinsieke waarde op zichzelf sterke argumenten biedt voor subsidiëring. Maar nu komt wellicht de meest verrassende wending, en het goede nieuws voor Ronald Plasterk. Al het bovenstaande leidt *niet* tot de conclusie dat een sociaal-democratische regering de kunst niet mag stimuleren. Het leidt slechts tot de conclusie dat zo'n regering de kunst niet hoeft te stimuleren. Het moet niet, het mag — onder bepaalde voorwaarden — wel.⁸

Stel voor het gemak dat de samenleving bestaat uit twee groepen: de sportliefhebbers en de kunstliefhebbers. Stel ook dat beide iets willen wat zij elk voor zich niet kunnen opbrengen,

vanwege de hoge kosten. De sportliefhebbers willen een nieuw stadion, de kunstliefhebbers een nieuwe schouwburg. Wat zou er op tegen zijn als ze het op een akkoordje gooien en aan elkaars hobby meebetalen via de belastingen? Het bezwaar tegen de subsidiëring van intrinsieke zaken was dat niet iedereen mee profiteert, maar iedereen er wel aan meebetaalt. Dat is onrechtvaardig. Maar wat als we uit de belastingen nu ook een paar van dit soort zaken betalen (naast de zaken die nodig zijn voor positieve vrijheid), zodanig dat iedere burger ongeveer

De sociaal-democratie past ten aanzien van kunstsubsidies geen arrogant uitgedragen etatisme

evenveel ontvangt aan steun voor zijn hobby's? Dat lijkt toch een win-winsituatie. Het is beter voor zowel de sportliefhebber als voor de kunstliefhebber als er een stadion én een schouwburg komen, dan als geen van beide er komt. Die twee uitkomsten zijn even rechtvaardig, maar de eerste biedt beide groepen meer plezier. De staat mag een geluksmachine zijn, als zij voor iedereen iets subsidieert waar hij/zij gelukkig van wordt. De staat fungeert dan alleen als een facilitator die beide groepen bij elkaar brengt om ze elkaar te laten kruissubsidiëren.⁹

Dit argument snijdt hout. Het probleem ermee is natuurlijk dat het ingewikkeld is om ervoor te zorgen dat *iedereen* iets (evenveel) van zijn gading krijgt. Ons politieke systeem is daarop slecht ingericht, omdat in een democratie een meerderheid kan beslissen om iets te subsidiëren en de wensen van de minderheid kan negeren (tirannie van de meerderheid). We zouden, ondanks alle politieke meningsverschillen, dus moeten uitvinden of er subsidiemogelijkheden zijn waarvoor er een zeer breed, ja strikt genomen een unaniem draagvlak is. Een subsidiestelsel ontwerpen dat elke burger tevreden stelt, hoe idiosyncratisch zijn hobby's

ook zijn, zal onmogelijk zijn, maar we kunnen niet te ver van dit uitgangspunt weglopen. Precies dat is op dit moment in het geding met de populistische kritiek op de kunsten. We kunnen die niet negeren, maar zouden moeten uitvinden of die representatief is voor de bevolking in den brede. Alleen als dat niet het geval is, is kunstsubsidiëring een mogelijkheid (onder de conditie dat er voldoende subsidies aan andere intrinsieke zaken tegenover (blijven) staan).

Dit alles leidt tot een bescheiden conclusie. Het enige geldige argument voor kunstsubsidiëring is een precair argument. De sociaal-democratie past dus ten aanzien van kunstsubsidiëring geen arrogant uitgedragen etatisme. Het is een begrijpelijke en goed verdedigbare positie dat de staat er beter aan zou doen uit principe geen enkele subsidie te verstrekken en de rol van geluksmachine ten principale te weigeren. Dan worden weliswaar vele hobby's gefrustreerd (geen stadion en geen stadsschouwburg), maar vermijden we ook voortdurende politieke discussies over wie wat moet krijgen. Wie toch anders wil betogen en de kunst van staatssteun wil voorzien, zou langs de lijnen van het hier geschetste argument drie overwegingen voortdurend naar voren moeten schuiven.

Ten eerste zou hij ter verdediging louter moeten wijzen op de intrinsieke waarde van kunst, en alle instrumentele argumenten moeten vermijden. Dit geldt niet alleen voor het instrumentele argument dat ik hier centraal heb gesteld (kunst dienstbaar aan de ontwikkeling van persoonlijke zelfbeschikking), maar ook voor allerlei denkbare andere instrumentele argumenten die vaak gebruikt worden: kunst als iets wat bevorderlijk is voor de nationale identiteit, voor de integratie van minderheden, de sociale vrede, de inkomsten uit toerisme et cetera. Deze instrumentele argumenten zijn betwistbaar en moeilijk te bewijzen (heeft kunst echt dit effect?) en creëren daarmee een niet waar te maken pretentie die al snel vijandige tegenreacties oproept. Bovendien instrumentalisieren ze de kunst. Alleen die kunst komt im-

mers nog in aanmerking voor subsidie die het beoogde doel dient en kunstenaars zullen zich daarop gaan richten.

Ten tweede moet de verdediger van de kunsten duidelijk maken hoe hij subsidie wil geven: wie mag bepalen welke kunst intrinsiek waardevol is. We kunnen de subsidie de smaak van het publiek laten volgen (bijvoorbeeld als een opslag op die kunstwerken die interesse bij het publiek hebben opgewekt) of de smaak van commissies van collega-kunstenaars en kunstkenneren. De keuze tussen beide hangt af van de vraag of we vinden dat de kunsteducatie vandaag de dag al voldoende geslaagd is om de smaak van het publiek te 'vertrouwen' (we zouden dit ook strategisch in het midden kunnen laten en een veilige fifty/fifty-mix van beide mechanismen kunnen aanhouden).

Ten derde moet hij voortdurend benadrukken dat de kunstsubsidie deel uitmaakt van een breder schema aan subsidies en dat geheel andere zaken ook gesubsidieerd worden. En hij moet er zich voortdurend voor inspannen dat

Als de staat zich tot geluksmachine verheft, dan ook voor iedereen

deze belofte waargemaakt wordt — dus niet alleen geld naar kunstenaars laten gaan, maar ook naar een nieuw buurtcentrum voor de hangjongeren, een nieuw park voor de natuurliefhebbers en budgetsteun aan de plaatselijke voetbalclub. Als de staat zich tot geluksmachine verheft, dan ook voor iedereen; en het is niet makkelijk dat te doen zonder teleurstellingen. Zo'n algemene subsidiestrategie is dus riskant. Ze heeft bovendien als extra nadeel voor sociaaldemocraten dat de opgeroepen teleurstelling ook de legitimatie ondergraaft van de kerntaken die de staat (volgens mijn autonomie-beginsel of iets vergelijkbaars) in ieder geval zou moeten uitvoeren. Het blijft schaatsen op dun ijs.

Mijn conclusie is uiteraard niet heilig, er kan op verschillende onderdelen van het betoog dat ik heb gehouden best wat worden afgedongen. Waar het om gaat is duidelijk te zijn over de legitimatie van beleid. Dat vereist dat we beginnen met een goed uitge-

werkte opvatting over de staat, om vervolgens consequent te bekijken wat dat betekent voor concrete beleidsterreinen. Er is geen gemakkelijke shortcut voor dit type intellectueel werk, die de waan van de dag kan overleven. Juist het kunstbeleid verdient beter.

Noten

- 1 Over positieve vrijheid als centrale doelstelling, zie het grondleggende rapport uit 1951, *De weg naar vrijheid* (Amsterdam: Partij van de Arbeid), p. 8-9. Zie voor de sterke verwantschap tussen liberalisme en socialisme helemaal aan het begin van de sociaal-democratie: Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1981 [1899]), p. 192-193.
- 2 Waarbij het eerste deel van deze formule door sociaal-democraten meestal ruimer wordt geïnterpreteerd dan door vrije-marktliberalen: er zal sneller worden aangenomen dat de markt faalt.
- 3 Hiertegen in gelooft Blokland dat positieve vrijheid wel een legitimatie biedt voor kunstbeleid. Hans Blokland, *Wegen naar vrijheid. Autonomie, emancipatie en cultuur in de westerse wereld* (Amsterdam: Boom, 1995).
- 26 Dworkin betoogt iets vergelijkbaars. Zie ook Ronald Dworkin, 'Can a liberal state support art?', in *A matter of principle* (Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1985). Waardevolle kritische reacties daarop zijn Harry Brighouse, 'Neutrality, publicity, and state funding of the arts', *Philosophy and Public Affairs* 24, no. 1 (1995). Noel Carroll, 'Can government funding of the arts be justified theoretically?', *Journal of Aesthetic Education* 21, no. 1 (1987). Samuel Black, 'Revisionist liberalism and the decline of culture', *Ethics* 102 (1992).
- 4 Voor het grote belang van kunsteducatie, zie Cyrille Offermans, 'Kunst voor iedereen', *s&d* 2006/1-2, p. 28-35. Daarnaast hamert hij ook op het belang van voldoende vrije tijd om van kunst te genieten.
- 5 Een mooi voorbeeld van deze gedachtegang is te vinden bij Gijs Scholten van Aschat, 'De waarde van kunst', *s&d* 2004/4, p. 35-39. Dit is ook de lijn van Paul Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (WBS, Amsterdam, 2004), p. 321 e.v. Een ander mogelijk effect van commercialisering is dat zonder subsidies kunst ontoegankelijk kan worden (vanwege hogere toegangsprijzen) voor lagere inkomens. Mijn antwoord hierop zou zijn dat de staat vanuit het autonomie-beginsel moet zorgen voor een bodem tegen absolute armoede en wellicht ook voor het verkleinen van relatieve inkomensverschillen (dat laatste is betwist). Als dat lukt, is er voor aparte subsidie voor specifieke producten in principe geen noodzaak. Iedereen kan dan uit eigen zak betalen. Misschien zijn we in onze samenleving dat punt al dicht genaderd. Immers, heel veel mensen geven veel geld uit aan kaartjes voor voetbalwedstrijden en popfestivals. Als zij niet in het Concertgebouw zitten, ligt dat niet aan het geld, maar aan een gebrek aan interesse. Dat bevestigt opnieuw het belang van kunsteducatie.
- 6 Een pleidooi voor het serieus nemen van de mecenas, staat in Ryclef Rienstra, 'De sluimerende maecenas', *s&d* 2004/4, p. 30-34.
- 7 Een punt dat hierbij vaak over het hoofd gezien wordt, is dat de kunstmarkt niet alleen voor de 'massa' hoeft te cateren. Net als in elke markt zijn er succesvolle producten en niches voor verschillende segmenten van het publiek: het meer volkse en het meer elitaire kunnen allebei naast elkaar bestaan.
- 8 Joel Feinberg, "'Not with my tax money". The problem of justifying government subsidies for the arts', in *Problems at the roots of law. Essays in legal and political theory* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- 9 De staat krijgt hier dus een extra rol, naast de in het autonomie-beginsel geïdentificeerde rol van het dienen van gelijke vrijheid. Dit is John Rawls' visie op kunstsubsidie in zijn rechtvaardigheidstheorie. John Rawls, *A theory of justice*, revised ed. (Oxford: Oxford University Press, 1999 [1971]). Voor een verdediging van het 'equal net benefit principle' als rechtvaardiging van publieke goederen,

Hoe guur is het kunstklimaat? Rutger Claassen *Kunstsubsidies: een oefening in tegendenken,*

zie David Miller, 'Justice, democracy and public goods', in *Justice and democracy. Essays for Brian Barry*, Keith Dowding et

al., red. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Voor strikte unanimititeit, zie James Buchanan, *The limits of liberty.*

Between anarchy and Leviathan (Chicago: The University of Chicago Press, 1975).